

BÁRTH DÁNIEL

Történeti folklorisztika Magyarországon Előzmények és távlatok*

A folklorisztika és a történetiség kapcsolatának Magyarországon is megvan a maga története. E szimbiózis nagyjából egyidős a tudományággal: jelen volt már a népi kultúra felfedezésének nevezett korszak inkább rajongó-ideologikus, mint tudományos kérdésfelvetésében, majd alapelemmé vált a 19. század második felétől fokozatosan intézményes hátterét is kiépítő szaktudomány paradigmájában, mígnem a 20. század derekától – többféle értelmezésben – a hazai folklorisztika egyik húzóágazatát jelentette. A csaknem két évszázados kapcsolat pusztán kutatástörténeti áttekintése is vaskos kötetek egész sorát eredményezné, amelyek bibliográfiai tételek sokaságát tartalmaznák.² Ha pedig még ennél is többre, a kérdés valódi *tudománytörténeti* bemutatására vállalkoznánk, azt vélhetően csak egy (vagy több), a jelen tanulmány méreteit sokszorosan meghaladó monográfia keretein belül végezhetnénk el eredményesen.³ Ráadásul egy ilyen munka nem képzelhető el a nemzetközi kapcsolódások tárgyalása nélkül. Már csak azért is hasznos lenne egy hasonló áttekintés elkészítése, mert ez tágabb tudományszakunk, a néprajz végső soron máig uralkodó paradigmájának számos fontos összetevőjét megvilágítaná. Amikor alább a címben szereplő fogalom tömör megközelítésére vállalkozunk, korántsem efféle nagy távlatú célok lebegnek szemünk előtt. Áttekintésünk csupán néhány tudománytörténeti csomópont kiemelésére és mindenekelőtt a jövőbe mutató lehetséges utak felvázolására koncentrál. Utóbbiak deklarálása abban a reményben történik, hogy szerény javaslatainkkal egyúttal a honi néprajztudomány 21. századi útkereséséhez is hozzájárulhatunk.

Ami a tágan értelmezett népi kultúra hazai történeti vizsgálatát illeti, ezen a téren a néprajz oldaláról viszonylag friss kutatástörténeti számvetésekkel rendelkezünk.⁴ Nemrégiben nagyszabású, reprezentatív áttekintés jelent meg, amely a népi kultúra történeti keresztmetszeteit adja köztörténeti periodizációban.⁵ Mivel a nyolc kötetesre tervezett kézikönyvsorozat utolsó előtti „félkötetének” recepciója még csak mostanában bontakozik ki a társtudományok körében, a befogadás történetének sikereiről, vagy az esetleges kritikáról egyelőre nem adhatunk számot.⁶ Ezzel együtt azt mondhatjuk, hogy egy kötetben ma itt olvashatjuk a legteljesebb áttekintést a magyar népi kultúra, azon belül a folklór több mint ezer éves történetéről. Paládi-Kovács Attila főszerkesztői előszavában – előre elismerve a hatalmas méretű ismeretanyag mozaikszerűségét, széttöredezettségét és esetleges hiányosságait – a kötet úttörő jellegét hangsúlyozta.⁷ Okkal, hiszen a kézikönyv – mint minden összegzés – a „fehér foltok” felmérésének és tükröztetésének is eszköze egyben. Az efféle grandiózus vállalkozások nélkül még a „kisebb” tudományszakok esetében is nehéz átlátni a kutatási defektusokat.

Az említett kötet előszavából és más tudománytörténeti írásokból is tudható, hogy a magyar népi kultúra történetének átfogó áttekintését többen többféleképpen megtervezték az elmúlt fél évszázadban. Az említett kézikönyv számára 1968-ban Hoffmann Tamás és Voigt Vilmos írt szinopszist *A magyar etnikum és a magyar népi kultúra fejlődése* címmel. Ez a tervezet azon a szintén vázlatos áttekintésen alapult, amelyet az említett szerzőpáros 1965-ben *A kultúra világa* című könyvsorozat nagyközönségnek szóló kötetében (*A Föld országai. A világ népei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest) tett közzé. Utóbbi munkát azért érdemes külön is kiemelnünk, hiszen itt olvasható a

magyar folklór addigi (és sokáig) legteljesebb történeti áttekintése a fiatal (mindössze 25 éves) Voigt tollából.⁸ A tanulmány a marxista társadalomtörténet kereteiben helyezi el a folklór kialakulásának, létezésének, fejlődésének és elmúlásának adatait. Az akkori összegzés minden bizonnyal a szerző számára is hasznos volt, hiszen az azóta eltelt csaknem fél évszázadban számtalan témakörben továbbfejlesztette nézeteit és adatsorait. Nagy kár, hogy a többször beharangozott átfogó folklórtörténeti monográfiája eddig nem készült el, mivel az általa szerkesztett *A magyar folklór* című egyetemi tankönyv műfajonként széttördelt fejezetei, valamint a jobbára külföldieknek írott újabb áttekintései csak kisebb részben pótolják e hiányt.⁹

Ami általában a néprajztudomány történetisége kapcsán jelentkező elméleti kérdések tisztázását illeti, ezen a téren a magyar folkloristák régóta aktívan részt vállalnak. Az ilyen jellegű tudománytörténeti szemlék élén szinte már egyfajta citációs hagyományként szokás szerepeltetni Vargyas Lajos 1961-ben megjelent tanulmányát, amely címében kérdésbe rejtett határozott deklarációt tartalmaz a témát illetően (*Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?*).¹⁰ A történeti folklorisztika egyik hazai vezéralakja itt átfogó rendszerezést adott elődeinek és kortárs szaktársainak történeti irányultságáról. Áttekintése korántsem csak a folklórterületek kutatására terjedt ki, sőt, az anyagi kultúra '50-es években fellendült, magas színvonalú történeti vizsgálatai mellett mintha árnyékba húzódtak volna a hasonló folklorisztikai kezdeményezések. A szerző – pozitív példaként, a komplex módszerek között – jobbára csak a tánc-történeti és saját balladakutató munkásságára hivatkozhatott. Vargyas jól látta az 1940-es években bekövetkezett szemléletváltás előtti történeti jellegű néprajz gyermekbetegségeit: az esetlegességet, a beszűkített és jelenből visszavetített történeti perspektívát, a parasztságnak, mint „ősi” hagyományok rezervátumának történetietlen megközelítését. Azt is helyesen ismerte fel, hogy az általa „sui generis történeti–néprajzi” módszernek nevezett megközelítés hazai eredményei¹¹ a történeti néprajz legmagasabb színvonalú, európai szinten is úttörő megvalósulását jelentik. Hasonlóképpen eredményes, a néprajzi és a történeti kutatás módszertanát ötvöző komplex módszernek tartotta Vargyas azokat a kutatásokat, amelyek a recens vizsgálatok mellé felsorakoztatják a történeti források minél szélesebb körű adatait. Saját balladakutásai és bizonyos tárgytörténeti (Gáborján Alice, Kresz Mária, Csilléry Klára) kutatások mellett itt Morvay Péter tánc-történeti, Hofer Tamás településnéprajzi és Takács Lajos gazdálkodástörténeti munkásságára utalt. E „komplex” módszerek mellett Vargyas két „tisztán néprajzi” megközelítési módot is bemutatott, amelyek szintén alkalmasak történeti tanulságok levonására: az egyik az etnográfiai leírás, amely – tisztességesen elvégezve – kikerülhetetlenül magában foglalja legalább az újkori történeti fejlődés alapvonalait, a másik pedig az összehasonlító kutatás, amely véleménye szerint a relatív kronológia nagyobb távlatai mellett akár az abszolút időmeghatározás alkalmazását is lehetővé teszi. Utóbbi kapcsán egyrészt szintén saját balladakutásának összehasonlító távlatait, illetve Diószegi Vilmos néphitkutatását, Vincze István és Andrásfalvy Bertalan szőlészettel, borászattal, Szolnoky Lajos kendermunkákkal, Földes László pásztorkodással kapcsolatos munkálatait hozta fel példaként.

Vargyas tanulmánya akkori munkahelye, a Néprajzi Múzeum értesítőjében látott napvilágot, és elsősorban a múzeumban mint tudományos műhelyben folyó munkát volt hivatott reprezentálni. A második világháború előtti néprajzi kutatásokról összefoglaló negatív tételben mondta ki: a „legfőbb hiány pedig az, hogy nem ismerték fel a fejlődés termelési-társadalmi meghatározottságát s azokat a nagy korszakokat, amelyek ennek a meghatározottságnak következtében létrejöttek a különböző termelési-társadalmi rendszerek kialakulása idején, – ami a marxista történet-elmélet nagy felfedezése.”¹² A marxista társadalomtörténet számonkérése másrésztől a jövőbeni ilyen keretben történő vizsgálódás akkoriban kötelező (?) ígéretével társult: „A mi feladatunk tehát a jelenben az, hogy tisztázott fogalmakat alakítsunk ki, értékeljük és elméletileg rendszerezzük a történeti kutatás lehetőségeit a néprajzban, alakítsuk ki módszertanát, s mindazt, ami ösztönösen, többé-kevésbé helyesen benne élt már kutatóinkban és kutatásaikban, *tudatosítsuk a marxista elmélet eredményeinek segítségével.*”¹³ Ma már nem tudjuk, hogy a korszak uralkodó ideológiájához történő szigorú alkalmazkodás kinyilvánítása mennyire fakadt személyes meggyőződésből, és mennyire szolgálta a tudományszak védelmét. A történeti kutatások esetében védelemre már csak azért sem volt szükség, mert az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején éppen szovjet mintára hirdették meg a „történeti fordulatot” a honi etnográfiaiban.¹⁴ Utólagos vélemények szerint a hazai néprajz prominens képviselői közül többen felismerték, köztük elsősorban az iskolateremtő Tálasi István, hogy a filológiai

megalapozottságú, tárgy történeti és gazdálkodástörténeti vizsgálatok nem csupán a továbbélés, hanem a viszonylagos ideológiai védettségben történő kibontakozás lehetőségét jelentik az etnográfia számára.¹⁵ Olyannyira, hogy a Vargyas dolgozatával időnként polemizáló szerepben feltüntetett, ám arra még nem hivatkozó Barabás Jenő a szintén 1961-ben megjelent tanulmányában már a túlzott történeti egyoldalúságra, a néprajzi kutatások recens oldalának erősítésére figyelmeztetett.¹⁶

Ha túl is lépünk Vargyasnak a korszak retorikájára jellemző marxista irányultságán, az ismeretett tanulmány mára több szempontból is elavultnak tekinthető. A legkevésbé éppen az imént bemutatott csoportosítás tűnik használhatónak. Nemcsak a néprajztudományban, hanem az annak vizsgálati tárgyát jelentő népi kultúrában is gyökeres változások történtek az elmúlt fél évszázadban. A tanulmány megjelenési dátuma ebből a szempontból akár szimbolikus is lehet, hiszen 1961 egyben a magyar parasztság történetében az utolsó, elsöprő erejű történelmi megrázkódtatás, a kollektivizálás hazai befejeződését jelenti.¹⁷ A hagyományos népi kultúra felszámolódása egészen új aspektusba helyezte a „recens” néprajzi vizsgálatokat. Az elmúlt fél évszázadban maga a „népi kultúra” is tisztán történeti jelenséggé, egyesek szerint absztrakt történeti konstrukcióvá vált. A tudománytörténeti oldal tekintetében már a maga korában szembetűnő volt Vargyas szemléjének egyoldalúsága: csak a Néprajzi Múzeum munkatársaira koncentrált (ám meg sem említette például Fél Edit történetileg is értékelhető munkásságát), és a határozottan történeti irányultságú, máshol dolgozó kortársait figyelmen kívül hagyta. Elég itt csupán néhány olyan folkloristára utalni (Martin György, Schram Ferenc, Dömötör Tekla, Bálint Sándor), akik már az '50-es években megkezdtek ilyen irányú munkásságukat. Elképzelhető, hogy ezek tevékenységét nem is lett volna olyan egyszerű elhelyezni a felsorolt négy csoport valamelyikében. Vargyas még nem tudhatta, hogy az ún. *történeti néprajz* hazai kibontakozása éppen a '60-as években induló fiatal néprajzkutatók körében történik majd meg. Ezen a kutatási irányon a magyarországi tudományfejlődésben elfogadott értelmezés szerint leginkább azokat a hosszantartó és módszeres levéltári adatgyűjtésen alapuló, néprajzi szemléletű történeti vizsgálatokat értjük, amelyek általában egy meghatározott korszak (túlnyomóan az 1848 előtti, régebbi elnevezéssel kései feudalizmusnak nevezett másfél-két évszázad) tudatosan kiválasztott forrásanyagán alapulnak.¹⁸ Vargyas felosztása szerint ezek egyértelműen a „*sui generis* történeti–néprajzi” kutatások közé sorolhatók, még ha ő a módszer egyik legkiválóbb alkalmazóját, Takács Lajost – töprengések után – egy másik kategóriába illesztette is. Erre az irányzatra azonban alább még visszatérünk.

Elsősorban tudománytörténeti jelentősége miatt foglalkoztunk ilyen hosszán Vargyas tanulmányával. A hazai történeti irányultságú néprajzban (beleértve az imént említett történeti néprajzot is) nagyon kevés a módszertani és elméleti megközelítésű tanulmány. Vargyas dolgozatának éppen azok a legmaradandóbb (és egyébiránt legritkábban idézett) részei, amelyek e különös, a történetesektől eltérő módszertan megvilágítására törekszenek. A történeti források feldolgozásánál alkalmazott speciális „néprajzi látásmód” elemei szerinte a következők: a néprajzi anyagismeret és iskolázottság, valamint a népi kultúra történetére irányuló kutatás. Ezek sora természetesen manapság már egészen új fényben bővíthető és bővítendő tovább, különös tekintettel a történettudományban bekövetkezett alapvető szemléletváltás(ok)ra.¹⁹

Vargyas mellett a 20. század második felének kiemelkedő hazai teoretikus irányultságú folkloristája, aki nemcsak történeti folklorisztikával, hanem annak mibenlétével manapság is foglalkozik: Voigt Vilmos. A budapesti egyetem Folklore Tanszékének évtizedeken át vezető tudósa, egyetemi tanára a 2000-es évek első felében három vaskos kötetben, összesen csaknem 1200 oldalnyi gyűjteményben összegezte nehezebben hozzáférhető helyen megjelent tanulmányait.²⁰ Utóbbiakat egy igen nagyszabású publikációs életműből válogatta ki. Ami szándéka szerint összeköti ezen írásokat, az a kötetek egymással sorozatszerűen megegyező alcíméből világlik ki: ezek mind „történeti folklorisztikai tanulmányok”. Ebből a szempontból különösen az első két kötet mutat világos koherenciát, ahol még egyfajta időrend is felfedezhető a válogatás és a közlés sorrendjében. A második kötet nagyjából a 20. század végéig jut el. Az 1970–80-as évek május elsejének akkori „jelenkutató” vizsgálata mára már érthetően „történeti folklorisztikává” vált.²¹ Amennyiben a szerző a 20. század utolsó évtizedeiben értekezett „mai folklóról”, mára ezek az írások is „történetivé” lettek. A tanulmányok többségének tematikája azonban tényleg a régebbi történelemben mozog. Ha a három kötet teljes anyagát áttekintjük, tanulságos képet kapunk arról, hogy a szerző mit tekint történeti folklorisztikai vizsgálatnak, és világos lesz, hogy miben áll Voigt következetesen alkalmazott „törté-